

Pomogáts Béla

Útkereső irodalomtudomány I.

Önismeret és megújulás

A kisebbségi irodalom önismeretének legfontosabb intézménye hagyományosan az irodalomkritika. Az erdélyi magyar irodalomkritika hosszú utat járt meg, amíg a hetvenes évek elemző bírálatához érkezett, és kivívta a maga hitelét a szellemi életben, illetve az olvasóközönség előtt. A háború után a régi Korunk kritikusai — Gaál Gábor, Balogh Edgár, Csehi Gyula, Robotos Imre —, illetve maguk az írók — Nagy István, Szabédi László, Szemlér Ferenc, Kacsó Sándor — láttak el kritikai feladatokat, nekik akkor szinte teljes mértékben igazodniuk kellett a hivatalos „marxista-leninista” irodalomértelmezés mind durvább módszereihez. Az ötvenes években a nemzetiségi irodalom politikai kényszerűségek között végbement átalakulásának sodrában nőtt fel az új kritikusnemzedék; tagjai Sóni Pál, Marosi Péter, Izsák József, Földes László, Gálfalvi Zsolt, Kovács János, Szócs István és Veress Dániel voltak. Nehéz korszakban léptek színre, midőn a dogmatikus irodalompolitika erősen eltorzította a kritikai munka normáit, s a bírálat egyet jelentett a művek ideológiai, sőt politikai megítélésével. A „középnemzedék” kritikusai a hatvanas évek közepén ezért arra kényszerültek, hogy számot vessenek korábbi munkásságukkal, ezt követve törekedtek arra, hogy védelmezzék a maguk kritikusai autonómiáját (és így az irodalom autonómiáját), ennek révén sajátították el a korszerűbb irodalombírálat eszközeit. A nemzedék lassan magára talált, mindinkább a művek hajlékony és árnyalt elemzésére vállalkozott, általában a realista szemléletű, közösségi elkötelezettségű irodalom gondozásában vállalt szerepet, de nem volt idegen tőle a filozofikusabb és modernebb szellemiségű irodalom sem. A kritikusai „középnemzedék” legjobb törekvéseit olyan könyvek mutatták, mint az előbb már méltatott Földes László *A lebetetlen ostroma* (1969), Gálfalvi Zsolt *Az írás értelme* (1978), Marosi Péter *Világ végén virradat* (1980), Kovács János *Kétség és bizonyosság* (1981) című művei és mások tanulmánykötetei. Ezek a művek (és szerzőik pályája) már egy tisztultabb és korszerűbb irodalomszemléletet és határozottabb nemzeti elkötelezettséget mutattak.

Az erdélyi magyar irodalomkritika és irodalomtörténet-írás ezt követő („második”) nemzedéke (Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Fábíán Ernő, Szilágyi Júlia,

Horváth Andor, Gyimesi Éva, Cseke Péter és mások) viszonylag kedvező körülmények között lépett színre, midőn szűnőben voltak a dogmatikus kötöttségek, lassanként megnyílt az irodalom autonóm fejlődésének lehetősége (hogy később, már a nyolcvanas években ismét elzáruljon!) és megerősödött a kisebbségi irodalom közösségi felelősségtudata. Ez a jótékony átalakulás nyilvánvalóan a fiatalok erőfeszítéseinek is az eredménye volt, akikben így olyan idősebb kritikusok találtak természetes szövetségeseikre, mint Földes László, Dávid Gyula és Gálfalvi Zsolt. A fellépő ifjú kritikusnemzedéknek kettős „szabadságharcot” kellett vívnia: a fiatal irodalomét és az irodalombírálatét. Velük egy időben lépett fel a Forrás-sorozat két írónemzedéke, így a korábbi korszakok értékei mellett az ő műveiket kellett elhelyezniük a nemzetiségi irodalom folytonosságában, illetve az egyetemesebb magyar és kelet-közép-európai irodalmi fejlődésben. A Forrás írói sokat köszönhettek e velük egykorú kritikusnemzedéknek: a fiatal kritikusok küzdöttek meg a fiatal irodalom elismeréséért, ismerték fel eredményeit, támogatták újító törekvéseit. Mindazonáltal nem csak egyetlen nemzedék szándékainak sikerét mozdították elő, az alkotómunka szakmai és esztétikai normáit is képviselniük kellett. A fiatalok az irodalmi értékek elismertetése érdekében kezdeményeztek vitákat, ezek határozottabb érvelést és bizonyos harciasságot követeltek: a „második” kritikusnemzedék esztétikai igényességét publicisztikus erényeknek kellett kiegészíteni.

Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján szerephez jutó fiatalabb kritikus- és történész-nemzedék új utakra terelte az erdélyi magyar irodalomismeretet: az, hogy hitelesebb képet lehetett kapni a két háború közötti korszak törekvéseiről és az, hogy az erdélyi magyar irodalmi gondolkodás közelebb került az ugyancsak útját kereső magyarországihoz, emellett nyitottabbá vált a nyugatról érkező szellemi hatások előtt, mindenképpen elsősorban az akkor fiatal generációnak köszönhető. A fiatal nemzedék képviselői részben már nyugati nyelvek ismeretében közelíthették meg a korszerű irodalomelmélet iskoláit, ezt jól bizonyították az írásaikban található hivatkozások. Mindez lehetővé tette, hogy a kisebbségi irodalom a hatékonyabb és tartalmasabb önismeret révén keresse megújulásának eszközeit — visszataláljon a maga gyökereihez, helyreállítsa az erdélyi magyar irodalmi kultúra folytonosságát, és a szellemi önvédelem erősebb reflexeivel védekezzék a mindinkább a nagyromán sovinizmus téveszméivel áthatott kommunista művelődéspolitikai támadásaival szemben. Ezeknek a támadásoknak az elhárításában, tekintettel arra, hogy az erdélyi magyarságnak nem állottak rendelkezésére politikai eszközök és csak töredékesen állottak rendelkezésére szervezett intézmények, az irodalomnak és ezen belül az irodalomkritikának és az irodalomtörténetírásnak kellett hatékonyabb szerepet vállalnia.

A hatékony szerepvállalás csak úgy volt lehetséges, ha a szóban forgó kétévtizedes korszak a gondolkodás minőségében és a tájékozottság horizontjának bővítésében meghaladja a korábbi évtizedek nagyrészt vulgarizáló szemléletét. Valójában ez a kulturális átalakulás tette lehetővé az irodalomtörténetírás és az irodalomkritika megújulását, azt, hogy a kritikai irodalom művelőinek auto-

nómiája nyomán alakítsa ki értékrendjét és minősítéseit. Láng Gusztáv *Az olvasóhoz* című — mondhatni, vallomásos jellegű — írásában arról beszélt, hogy az irodalomkritikusnak különös felelőssége van: nem egyszerűen a megjelent műveket ítéli meg, nagyobb távlatokban kell gondolkodnia (ez a távlatokban való gondolkodás hiányzott a korábbi korszak irodalombírázataiból). „Tévedés azt hinni — jelentette ki —, hogy a kritika lényege művek méricskélő megítélése; kritikus az, aki — bár egyetlen könyv ürügyén — egy egész irodalom, az egész közízlés fölött ítélkezik a történelmi idő, az újat teremtő változás nevében. A változást persze nem ő hozza, hanem a művekben önmagát jelentő történelem, ahogy a hajnal sem a kakas ébreszti, hanem a hajnal a kakast. Ám melyik kakas kukorékolna, ha tudná ezt az egyszerű igazságot? S utóvégre ha a hajnal magától hasad is, nem árt, ha van valaki, aki elsőnek köszönti s hírül adja. Ez az ébresztő, hírül adó szerep a kritika lényege; egy új közösség új igazának jövőt sejtő, jövőt formáló tudata.” Láng Gusztáv a kritikus autonómiájáról és felelősségéről beszélt, Bretter György viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy minden humántudományos tevékenységnek kellő filozófiai alapvetéssel kell rendelkeznie, ez a meggyőződés is szemben állott a korábbi időszak ideológiaközpontú gondolkodásmódjával. *Élet és gondolat* című esszéjében olvashatók a következők: „Szükség van a filozófiára, mert a világ, ha nem igyekszünk egyetemességében felfogni, ha tehát nem tesszük hozzá a világhoz az általánosítás rendszerét, a filozófiát, akkor széttöredezett, atomisztikus marad számunkra, úgy, ahogy a tapasztalatban, a tudományban részlegesen megmutatkozik.”²² Hasonló gondolatokat más írásaiban (*Műveltség és filozófia*, *Az ember filozófiai tudománya* stb.) is felvetett, s valóban, tevékenysége arra irányult, hogy a gyakorlati kulturális munkát (így az irodalomkritikát is) biztosabb elméleti alapon helyezze el.

Az elméleti érdeklődés és igényesség teljesebb kibontakozása alapozta meg a hatvanas évek végén új tájékozódást mutató erdélyi magyar irodalomtudomány teoretikus vállalkozásait. Az irodalomelméleti munkának viszonylag kevés hagyománya volt, talán csak Gaál Gábor érdeklődött igazán a teoretikus, magától értetődően a marxista kérdésfelvetések iránt, majd az ötvenes években Szabédi Lászlónak, Csehi Gyulának és Földes Lászlónak voltak az irodalomelméleti munka körébe vágó írásai. Így Szabédi *Természeti formák és emberalkotta formák* című, 1956-ban írott tanulmánya esztétikai kérdéseket vetett fel, Csehi Gyula *Klió és Kalliopé* (1965) és *Modern Kalliopé* (1969) című könyveiben a társadalmi valóság és az epikai fikció összefüggéseivel foglalkozott, Földes László tanulmányai pedig a korábbi ideológia-központú irodalomkritika modernizálására és ennek elméleti alapvetésére törekedett. A későbbi években Láng Gusztáv (*A jelen idő nyomában*), Kántor Lajos (*Líra és novella*), Bretter György (*Párbeszéd a jelennel*), Szilágyi Júlia (*A helyszín hatalma*), K. Jakab Antal (*A névmás éjszakája*) és Cs. Gyimesi Éva (*Találkozás az egyszerűvel*) tanulmányai mutatták szerzőik elméleti (többnyire líraelméleti) érdeklődését. Ugyancsak a líraelméletekkel kapcsolatos gondolkodást tanúsította néhány költő, így Páskándi Géza és Lászlóffy Aladár esszéíró tevé-

kenysége. Az irodalomelméleti munka végül is a nyolcvanas években vált az erdélyi irodalmi kultúra egyik vezető ágazatává, mindenekelőtt a fiatalabb, teoretikus érdeklődésű nemzedék (Ágoston Vilmos, Aradi József, Tamás Gáspár Miklós) kezdeményezései nyomán. Ezek a kötetek és ezek az írók tulajdonképpen az irodalom „függetlenségi” küzdelmében vállaltak szerepet: az elméleti fejtegetések azt a stratégiai célkitűzést szolgálták, hogy az irodalom mint autonóm művészi tevékenység megszabaduljon a hivatalos ideológia ellenőrzésétől.

Hasonlóképpen az irodalom belső megújulásának jele volt az összehasonlító irodalomtudománynak, mint önálló diszciplinának, a fejlődése. Erdélyben, különösen Kolozsváron volt bizonyos hagyománya a komparatiztikának, minden szaktudományi összefoglalás megemlékezett arról, hogy az első európai komparatiztikai műhely 1877-ben Kolozsváron jött létre Meltzl Hugo és Brassai Sámuel Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok — Acta Comparationis Litterarum Universarum című folyóiratának megindításával. A nemes kezdeményezést később Kristóf György, György Lajos és Gáldi László munkássága folytatta és ez újult fel az ötvenes évek végén, midőn Romániában is, Magyarországon is ismét felvirágzott az összehasonlító irodalomtörténetírás — Csehi Gyula, Szigeti József, Dávid Gyula, Ritoók János, Engel Károly, Szabó György, Kovács Albert, Mózes Huba és mások munkája nyomán. Dávid Gyula két nagyobb tanulmányban (*Az összehasonlító irodalomtudomány és a romániai magyar irodalomkutatás tennivalói, Világirodalmi és komparatiztikai tájékozódás a romániai magyar irodalomban*) mutatta be ennek a tudományos ágazatnak az eredményeit. Utóbbi írásában ekként jellemzi ezeket az eredményeket: „Néhány országos komparatiztikai konferencián a romániai magyar kutatók is részt vettek. Csehi Gyula jelen volt az AILC [Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság — P. B.] rendezésében kétévenként sorra kerülő nemzetközi kongresszusok sorában megtartott 1970-es bordeaux-i Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Kongresszuson is, s ezzel egyidőben a romániai magyar kutatók tanulmányai már nemcsak a hazai magyar tudományos közlönyben és az irodalmi sajtóban, hanem az Akadémia kiadványaiban is helyet kaptak: Engel Károly, Mózes Huba és Dávid Gyula tanulmányait a *Probleme de literatura comparata și sociologie literara* című kötet (1970), Ritoók János Klingsortanulmányát az erdélyi román-magyar-szász kapcsolatokkal foglalkozó *Interferenzen* c. könyv (1973) közölte, s romániai magyar irodalomtörténészek munkájának eredményeként a romániai komparatiztika történetét feldolgozó akadémiai szintézisben (*Istoria și teoria comparatismului în România*, 1972) három fejezet foglalja össze a hazai magyar összehasonlító kutatás történeti áttekintését az 1870-es évektől napjainkig.”²³

Az irodalomtörténet-írás, miként ezt a magyar tudományosság nagy egyéniségei (például Gyulai Pál, Négyesy László vagy Horváth János) a maguk korában kifejtették, mindig is a nemzeti önismeret és önazonosság szellemi intézményeként működött. A nemzeti irodalom múltjával foglalkozó szaktudomány azon-

ban nem mindig és a második világháborút követő első évtizedekben pedig különösen nem felelt meg ennek az egyszerre szakmai és morális követelménynek. A magyar irodalom hagyományainak az a nemegyszer szelektív és erőszakos kezelése, amelyet Erdélyben is, Magyarországon is az ún. „marxista irodalomtörténet-írás” rákényszerített a tudományos életre, a legkevésbé sem volt alkalmas arra, hogy hiteles és igazságos képet adjon irodalmunk történetéről és hagyományairól. A tudományosság követelményeinek érvényesítéséért így a hatvanas és különösen a hetvenes években kellett felelősségtől áthatott és nemegyszer személyes kockázatokat is vállaló küzdelmeket folytatni mindazoknak, akik az erdélyi irodalom múltjának és közelmúltjának tárgyilagos mérlegelését, bemutatását magukra vállalták. Az imént jelzett évtizedekben, mind a korábbi mulasztások pótlására irányuló igény, mind az újonnan felvetődő feladatok következtében igen sokoldalú és termékeny irodalomtörténeti kutatómunka és ezzel együtt szöveggondozó vállalkozások sora állította előtérbe az erdélyi irodalom két világháború közötti korszakának, illetve a teljesebb magyar nemzeti irodalomnak a hagyományait. Nemcsak a helikoni (az úgynevezett „polgári”) irodalom hagyományaihoz kellett méltányosan közeledni, hanem a baloldali örökséget is újra kellett értelmezni, minthogy az ötvenes évek irodalompolitikája ezt az örökséget, így a Korunk táborának történetét is voluntarista módon torzította el. Az idősebb kutatók, például Jancsó Elemér, Gáll Ernő, Mikó Imre, Benkő Samu és mások mellett ez a feladat nagyrészt a fiatal történész- és kritikusnemzedékek képviselőire maradt. Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Horváth Andor, Gyimesi Éva, Cseke Péter és társaik törtek új utakat nemcsak a kortárs irodalom igazságos értékelése, hanem a történelmi örökség gondozása előtt is.

Ez a feladat igen sok munkát és nemegyszer személyes bátorságot követelt (minthogy a bukaresti cenzúra a nyolcvanas években már kíméletlenül üldözte az erdélyi magyar hagyományok életre keltését). Ez a cenzurális rendszer a nyolcvanas évek végén már kíméletlenül működött, irodalomtörténeti és kritikai művek megjelenését akadályozta meg, voltak olyan munkák is, amelyekre a bezúzás várt volna (például Cseke Péternek *Nem lehet* című dokumentum-összeállítása, amely a kisebbségi életről rendezett 1936-os eszmecsere anyagát gyűjtötte össze), és csak a Kriterion kiadó bátorságának volt köszönhető, hogy ezek a könyvek megérték az 1989-es politikai átalakulást. Az irodalomtörténeti munkának ezért megvoltak a maga kockázatai. Azok az irodalomtörténészek és irodalomkritikusok, akikről a következőkben szólni fogok, mindig az erdélyi magyarság önvédelmi küzdelmeinek első vonalában vállaltak szerepet: ez a küzdelem alapozta meg hitelességüket a következő évtizedekben is.

Kántor Lajos

Kántor Lajos a termékeny és sokoldalú irodalomtörténészek közé tartozik, nemcsak tudományos munkái, hanem irodalombírálati, irodalmi esszéi, művészettörténeti tanulmányai, útirajzai és személyes (szépirodalmi igénnyel készült) írásai, valamint szerkesztői és közéleti tevékenysége révén is az erdélyi (és az egyetemes) magyar kultúra tekintélyes egyénisége. Kolozsváron született 1937. augusztus 7-én, édesapja id. Kántor Lajos (1890–1966), a kolozsvári református kollégium tanára, neves művelődéstörténész volt, felesége: Kántor Erzsébet, a román irodalom fordítója. A kolozsvári református kollégiumban, majd az ottani egyetem magyar szakán tanult, 1959-től dolgozott a Korunk szerkesztőségében, és irányította a Korunk Galéria kiállításait. Írásai erdélyi, magyarországi és jugoszláviai folyóiratokban jelentek meg. 1990-ben lett a Korunk főszerkesztője, ezt a tisztséget 2008-ig töltötte be, azóta a Korunk Akadémia vezetője, a Korunk Baráti Társaság elnöke. Mindig tevékenyen vett részt az erdélyi irodalmi és közéleti mozgalmak, továbbá a Magyar Írószövetség és az Anyanyelvi Konferencia munkájában. Tudományos munkásságának elismeréseként 2004-ben Széchenyi-díjat kapott.

Korai irodalmi tanulmányait *Írástól — emberig* (1963) című kötetében adta közre, ezt követték *Korváltás* (1979), *Korunk: avantgarde és népiség* (1980), *Itt valami más van* (1992), *Gondolatok Keletről Nyugatra* (2000) című tanulmánykötetei, a Láng Gusztávval közösen írott *Romániai magyar irodalom 1945–1970* (1971) című munkája, majd *Százéves harc Az ember tragédiájáért* (1966), *Vallomásos Móricz Zsigmond* (1968), *A hiány értelmezése* (József Attila Erdélyben, 1980), *Vallani és vállalni* (az Erdélyi Helikonban 1929-ben lezajlott vitáról, 1984), *Ki vagy te, Szilágyi Domokos?* (1966), *Erdélyi sorskerék. Szabédi László és a történelem* (1999) és *Reményik Sándor — mítosz és az erdélyi valóság* (2007) című kisebb-nagyobb tanulmányai, *A megtalált színház* (1976) és *Hamlet a bántott félhez tartozik* (1990), *Magyar színház Erdélyben 1919–1992* (Kötő Józseffel, 1998) című színház-történeti írásai, *Utazás a gyökerek körül* (1972) és *Kép, világkép* (1977) című művészettörténeti munkái, *Szárny és gyökér* (1979) és *Gyökerek, álmok, tengerek* (2002) címmel megjelent útirajzai, valamint számos esszékötete, illetve irodalmi publicisztikájának gyűjteményei, a többi között *Milyen az út?* (1983), *Megbolondult a kutyám* (1987), *Honos-bontalan* (1997), *Határjegyek* (Horváth Andorral, 2000), *Felnőnek a legkisebb fiúk: periratok, kritikák 1968–2000* (2001), *A nagyelefánt nyomában* (2005), *A mennyei kapu* (2006), *Vigázó szereink* (2006), *Hazatérő képek* (2009) című könyvei, „erdélyi beszélgetéseit” *Birtokon belül?* (1989), a romániai kommunista rendszer végső agóniájával és összeomlásával foglalkozó írásait *Függőhíd* (1993), a budapesti Sükösd Mihállyal folytatott dokumentumértékű levelezését *Az idő vaskalapja* (2007) címmel jelentette meg. Életművének személyes válogatása *Szabálytalan félsziget* (2008) címmel Budapesten látott napvilágot. Mindemellett több antológiát, szöveggyűjteményt és dokumentumkötetet szerkesztett, és mint már szó esett róla, az ő kezdeményező

készségét mutatja (Láng Gusztávval együtt írt) első nagyobb összefoglalás is az erdélyi magyar irodalom második világháború utáni történetéről.

Ezeket a műveit egészítették ki azok a válogatások, emlékkönyvek és filológiai kiadványok, amelyek az erdélyi, illetve a 20. századi magyar irodalom nagy alakjainak munkásságát hozták az olvasó közelébe. Ilyen köteteket jelentetett meg Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Reményik Sándor, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Szabédi László, Szilágyi Domokos, Juhász Ferenc, Nagy László és mások műveiből. Több szépirodalmi antológiának is szerkesztője volt: *Föld, csillag* (1970), *Szeresd az élőket, Erdélyi magyar elbeszélők* (1971), *Nagy tél után, Mai magyarországi költők* (1974), *Viasz és pecsét. Huszadik századi román esszék* (1988), *Erdélyi csillagok, Újabb arcok Erdély szellemi múltjából* (1990), *Vándorló idők balladája. Krónika 1989–1990* (Veress Zoltánnal. Stockholm, 1991), *Kapun kívül* (1993), *Találkozások* (1997), *A Nyugat esszéiről* (1999), *A teremtmények arca: a huszadik század legszebb magyar versei* (2002). Több alkalommal foglalkozott szülővárosának hagyományaival: *Fellegek a város felett* (2004) című kötetében a Kolozsvárról képet adó szépirodalmat mutatta be, *Kulcsok Kolozsvárhoz: a föl nem adható város* (Kovács Kiss Gyönggyel. 2000) című kötetében a „magyar Kolozsvár” megőrzése mellett érvelt, *A kapu: ház, utca, város, ország: családtregény-vázlat naplókkel* (2004) című könyvében családi emlékeivel vetett számot. Jelentősek erdélyi képzőművészek (Cseh Gusztáv, Deák Ferenc, Paulovics László, Nagy Albert) munkásságát bemutató albumai is.

A kolozsvári tudós, publicista, szerkesztő és irodalomszervező igen gazdag munkásságának akár vázlatos ismertetése szinte szétfeszítené a jelen munka kerekeit. Ezért itt csupán három (az egyetemes magyar irodalomismeret tekintetében is) igen gazdag és fontos munkáját emelném ki a könyvtárnyi termésből. Az első az 1970-ben megjelent *Alapozás* című tanulmánykötet, ebben a magyar irodalomtörténet klasszikusairól: Madách Imréről, Thury Zoltánról, Móricz Zsigmondról, Kosztolányi Dezsőről, Illyés Gyuláról, Szabédi Lászlóról (és másokról) szóló nagyobb tanulmányait adta közre. Ennek a kötetnek az összeállítását Szerb Antal klasszikus (és éppen erdélyi kezdeményezésre megszületett) irodalomtörténeti összefoglalása inspirálta, vagyis az az ambíció, hogy az irodalomtörténész ne rendelje alá valamilyen kollektív vállalkozásnak (miként ez a mögöttünk lévő évtizedekben általános volt) a maga összegző munkáját, hanem bemutassa a nyilvánosság előtt a saját személyes irodalomképét, azaz törekedjék annak a „plusznak” a képviselésére, „amelyet az egyéniség kölcsönözhet a szakszerű szintézisnek.”⁴

A második irodalomtörténeti munka, amely mindenképpen figyelmet érdemel, a *Líra és novella* (1981) című nagyobb műfaj történeti tanulmány (ez különben a szerző doktori értekezése). Az alcíme szerint a modern magyar novellának „a sólyom-elmélettől a Tamási-modellig” tartó útját bemutató összefoglalás részben a „lírai novellának”, mint a magyar elbeszélő irodalom karakteres poétikai hagyományának a természetét mutatja be, részben pedig nyomon kíséri a huszadik

századi magyar elbeszélés-irodalom műfaj történeti útját — Bródy Sándortól Tamási Áronig. A „sólyom-elmélet” teóriája a német Paul Heysétől ered, aki a „Falken-theorie” felvetésében egy Boccaccio-novellára utal, ebben a főhős kedves sólymának feláldozása jelenti azt a váratlan fordulatot, amely az elmélet felvetője szerint a novellaműfaj poétikai karakterének lényegi eleme. Ezzel az elmélettel szembeállítva határozza meg Kántor Lajos a maga novellaelméletét: eszerint az erdélyi novellának nem a váratlan fordulat, hanem „egy — ismert? állandó? ősi? — motívum, amelynek elsősorban érzelmi, hangulati töltése, jelentése van, s amely motívum lehetővé teszi egyrészt a művész és a mű távolságának feloldását, az egyszemélyes vagy többszemélyes szubjektívizmust (valamely egyetemes, illetve egy népcsoport esztétikai tudatában élő motívum révén), másrészt múlt és jelen összekapcsolását (e motívumban), az idő lírai kezelését (tehát a feloldódást is a pillanatban) és a lírai képalkotást.”⁵

Végül az *Itt valami más van* (Erdélyi krónika 1911–1959) (1992) című kötet az erdélyi magyar irodalom hagyományaival vetett számot, és ennek során ennek megőrzendő hagyományait (Kós Károly, Kuncz Aladár és Reményik Sándor munkásságát, a harmincas évek irodalmi vitáit, a Termés és a háború után Kolozsváron megjelent Világosság tevékenységét, Jékely Zoltán kolozsvári munkásságát és Illyés Gyula erdélyi kapcsolatait) mutatta be. A tanulmánygyűjteményt még 1985 nyarán állította össze, megjelenésére hat esztendeig kellett várakoznia, a késés mindazonáltal nem volt káros, minthogy éppen az 1989-et követő erdélyi változásokat követő új tájékozódás és útkeresés talált ösztönzésre Kántor Lajos tanulmányaiban és dokumentumaiban. „Az esszé-forma eleganciája helyett — ahogy a szerző írta — »korszerűtlen tanulmányok« nyomulnak előtérbe. Szerzőjük azonban úgy véli, hogy a bő idézetekkel (olykor elkerülhetetlen átfedésekkel — a témák ugyanis láncszerűen kapcsolódnak) jobban megvilágíthatók régi és új legendák, hatásosabb lehet a legendafoszlátás. Talán kárpótól a feladott előkelőségért a nyomozás nem rejtett izgalma.”⁶

Az erdélyi magyar kultúrának mindig voltak olyan tudós személyiségei, akik kivételes sokoldalúsággal és minden irányú figyelemmel mérték fel a hagyományokat és a kortársi szellemi életet: a „polihisztor”-képeség és feladatvállalás, miként ezt olyan tudós elmék öröksége tanúsítja, mint Apáczai Csere Jánosé, Brassai Sámuelé, Kós Károlyé vagy Benkő Samué, sohasem volt idegen az erdélyi magyar írástudó számára. Ennek a hagyománynak a rendjébe illeszkedik Kántor Lajos sokoldalú életműve is, ennek tárgyalása során, az előbbiekhöz képest is, fel kell hívni a figyelmet arra a kritikusi és szervező tevékenységre, amelyet az általa szerkesztett folyóirat múltja, illetve saját nemzedéke körül végzett. Az előbit a *Közép-Európa vándora: Korunk-dosszié — válogatás a Korunk öt évtizedének írásai-ból. 1957–2007* (2007) című kétkötetes gyűjtemény (ez a neves folyóirat újraindulásának ötvenedik évfordulója alkalmából jelent meg), az utóbbit pedig számos tanulmány és könyvismertetés jelzi. A Forrás-nemzedékeknek nevezett írógenerációknak (Páskándi Gézától Szilágyi Domokoson és Bálint Tiboron át Bodor

Ádámig) alig volt hozzá mérhetően tevékeny és eredményes krónikása. Kitartó munkája során mindig össze tudta egyeztetni az egyetemes és a regionális kultúra nézőpontját: erdélyiként ítélte meg a nemzeti irodalmat és a nemzeti irodalom rendjében helyezte el az Erdélyben született műveket.⁷

Láng Gusztáv

Irodalomtudósként és nemzedékeket felnevelő egyetemi oktatóként igen sokat tett annak érdekében, hogy az erdélyi magyar irodalom öröksége megfelelő helyet és értelmezést kapjon nemcsak az erdélyi, hanem az egyetemes magyar kultúrában is. Budapestén született 1936. június 12-én, családjá 1943-ban költözött vissza Szatmárnémetibe, tanulmányait ott és 1958-ban a kolozsvári egyetemen végezte. Az Irodalmi Kiadó szerkesztője volt, majd 1959 és 1984 között a kolozsvári egyetem magyar irodalmi és nyelvészeti tanszékén oktatott, vezetője volt az ifjú irodalmárokat tömörítő Gaál Gábor Körnek, tevékeny munkát végzett a korábbi és a kortárs erdélyi magyar irodalom kritikai gondozásában, az Igaz Szó, az Utunk és a Korunk állandó munkatársai közé tartozott. 1974-ben védte meg Dsida Jenő költészetét bemutató doktori értekezését, egyetemi pályafutása azonban, minthogy nem alkalmazkodott a hivatalos követelményekhez, igen nagy akadályokba ütközött. 1984-ben áttelepült Szombathelyre, az ottani tanárképző főiskola tanára, később tanszékvezetője lett, majd nyugalomba vonult, Táplánszentkereszten (Szombathely mellett) él.⁸

A magyar irodalomtörténet-írás nagy hagyományait követve adott poétikai és történeti elemzést tárgyáról — mindig elkerülve a száraz előadásmódot — a magyar esszéirodalom örökségének folytatójaként. Első munkája egy irodalomelméleti tankönyv volt, ezt Csehi Gyulával együtt adta közre (*Irodalomelméleti alapfogalmak*, 1961), ezt további egyetemi tankönyvek és szöveggyűjtemények követték, majd a Veress Zoltán társaságában írott *Boríték nélkül* (1970) című „irodalompublicisztikai” kötet, ez a kisebbségi magyar irodalom közérzetéről adott képet, illetve további fejlődésének lehetőségeit jelölte meg. Ezt követte a Kántor Lajossal közösen írott (és ezúttal is többször szóba került) erdélyi irodalomtörténet, majd *A jelen idő nyomában* (1977) című esszégyűjtemény, ennek a kötetnek nagy szerepe volt abban, hogy az erdélyi magyar irodalom fiatal nemzedékei (a Forrás írói) elfoglalhatták az irodalomban a nekik járó helyet.

Láng Gusztáv a huszadik századi magyar irodalombírálat nemes hagyományai nyomán ítélte meg kortársainak munkásságát, elemzései tágas körben mozogtak és alapos irodalomismeretre, elméleti készségre épültek. Magukban foglalták a bemutatott művek irodalomtörténeti, poétikai és stílári vizsgálatát. A klasszikus francia irodalomkritikus, Hippolyte Taine módszerére épülő hagyományt követte, midőn az írói egyéniség képességeinek és érdeklődésének „fő irányultságát” („faculté maîtresse”) kutatta (ez különben általános volt a 20. századi ma-

gyar irodalomkritikában, különösen a Nyugat szerzői között). A művek mögött meghúzódó alapvető élményt kereste, Szilágyi Domokos költészetében az őszinteség következtében védelem nélkül maradt lélek állandó sérülékenységében látta annak a tragikus érzésnek a forrását, amely mindvégig érzékelhető volt ennek a költészetnek a belső történetében. (Persze ő nem ismerhette a Szilágyi Domokos esetében az utóbbi években napvilágra került szomorú tényeket.) Veress Zoltán első regényében: a *Szeptemberben* az időfelbontás „prousti” regény-technika mögött meghúzódó kéréllhetetlen morális igényességre utalt, Bálint Tibor korai elbeszéléseit elemezve pedig jól látta, hogy az abszurd motívumok a romániai társadalom embertelen viszonyait leplezik le. Mindig belülről, az író sajátos intencióit kutatva közeledett a művekhez, az elmélyült és érzékeny műelemzések nyomán alakította ki a maga kritikai stratégiáját, amely ilyen módon a magyar irodalomkritika klasszikus (leginkább a „Nyugatos” kritika) hagyományainak megfelelően mutatta be az erdélyi irodalom újabb fejleményeit.

A korai esszéválogatást két évtizedes késéssel követték a további kötetek, már a szerző magyarországi letelepedése után. *A lázadás közzjátéka* (1996) című kötet Dsida Jenő munkásságának bemutatására törekedett, a szerző e tárgyban írott monográfiája már Kolozsváron készen állt. Igen érzékeny verselemzések tették gazdagabbá ezt az esszékötetet, így a *Nagycsütörtök* és a *Psalmus hungaricus* című költeményekről, ez utóbbiról mindmáig Láng Gusztáv tanulmánya adta a leginkább hiteles képet. Maga a *Dsida Jenő* (2000) című monográfia Kolozsváron jelent meg. A monográfiának filológusi és teoretikus értékei vannak, szerzője leginkább a verselemzések világában érezte otthon magát, és a művek irodalomtörténeti, illetve poétikai megközelítése során nemcsak a Dsida-filológiát, hanem általánosságban a költészettörténeti kutatásokat is gazdagabbá tette.

Láng Gusztáv igen széles körben adott képet a 20. századi magyar költészetről, az erdélyi irodalom vizsgálatához azonban mindig hű maradt. *Kivándorló irodalom* (1998) című kötetében olyan írókról rajzolt képet, mint Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Szilágyi Domokos vagy Szócs Géza, figyelme ugyanakkor kiterjedt a régebbi irodalomra vagy az emigráns irodalomra is: igen érzékletesen mutatta be Mikes Kelemen és Márai Sándor írásművészetét. *Egy önmeghatározás tanulságai* című tanulmányában a „transzszilvánizmus” eszmetörténeti tulajdonságait írta le, úgy határozva meg az „erdélyi gondolatot”, mint a kisebbségi magyar közösség szellemi önvédelmének eszközét: „A politikai haza léte történelmi véletlenektől függő, a szülőföld otthonos vonásait azonban hosszú ideig nem érinti az impériumváltozás, ezért a haza szerepkörét képes átvenni. Ráruházódnak azok az identitás-meghatározó értékek, melyek eredetileg a nemzet és a haza tartozékai voltak. Nem visszalépés ez az identitástudat egy múltbeli, anakronisztikusnak tekinthető állapotához, hanem a nemzetfejlődés során leértékelődött kategória korszerűsítéséről van szó.”⁹

Az erdélyi irodalom közelmúltjának neves kutatója mindig kifejezésre juttatta a maga „tudós tanári” egyéniségét: az irodalomtudós pedagógiai hajlamait, ezek

mutatkoztak meg *Kiskatedra* (1992, egy esztendő múltán Kolozsváron is megjelent) című kötetében, amely kisebb irodalomtörténeti írásokat és főként verselemzéseket foglalt magában. Eligazító tanulmányt írt Dsida Jenő összegyűjtött költői műveinek 1983-as kiadásához. *Látványok és szövegek* (2006) című kötetében erdélyi és magyarországi írókról készült tanulmányainak és könyvbírálatainak válogatását adta közre. A kritikusi tárgyyszerűséggel készült tanulmányok után vallomásos személyességgel szóló írásokat olvasunk, így a *Töredék a szülőföldről* című kisesszéjében arról beszél, hogy gyermekkorának erdélyi (szatmári) otthonát régen elsodorta a történelem, és már csak emlékeiben és könyvei között érzi igazán az otthonosság melegét: „Ragaszkodom a könyveimhez, melyek állandósága megnyugtat. Bennük még megtalálom, amit túlélttem, s ők nem engedik elfelednem.”¹⁰

Veress Dániel

Veress Dániel írói munkásságának az adott karaktert, hogy elkötelezetten ragaszkodott szülőföldjének hagyományaihoz, ez írói nézőpontját is meghatározta, ugyanakkor széles látókörben fogta át a magyar és az európai kultúra értékeit, emellett mindig megkereste azt a kifejezésmódot, legyen ez színpadi alkotás, esszé vagy irodalomtörténeti tanulmány, amely által a leghitelesebben nyilváníthatja ki mondanivalóját. 1929. június 1-jén Sepsiszentgyörgyön, ugyanott halt meg 2002-ben. Régi székely családból származott, nagybátyja volt Dálnoki Veress Lajos, az 1944 őszen Erdélyben bevetett magyar hadsereg parancsnoka, később a nyugati magyar emigráció egyik vezető egyénisége. Szülővárosában, majd a kolozsvári egyetemen tanult filozófia-lélektan szakon, hamarosan kizárták az egyetemről, tisztviselő lett, 1966-tól újságíró, 1968-tól a Megyei Tükör munkatársa, 1970 és 1992 között a sepsiszentgyörgyi magyar színház dramaturgja, meghatározó szerepe volt szülővárosa kulturális életében. Fia, Veress Gerzson, tehetséges költő, fiatalon maga vetett véget életének.

Írói pályáját tanulmányokkal és színpadi művekkel kezdte. 1969-ben jelent meg *Mikes: Négy tél* című történelmi drámája, amely a rodostói bujdosó nehéz életét idézte fel a lengyelországi és franciaországi száműzetéstől a rodostói végső napokig. A nevezetes *Levelek* nyomán írott színmű a hűség élet tragédiáját mutatta be: a mindinkább fokozódó magányosság gyötrelmeit. „Egyedül maradván — hangzik Mikes utolsó monológja 1760. márciusából (az író 1761. október 2-ig élt) — immár nekem kell következniem. (Leteszi a papírokat, belenéz a nézőtér sötétjébe.) Elveszett minden, ami értelmet adott életemnek... a szabadság ügye, melyre sorsom felesketett... őnagysága, a fejedelem, akit fiúi vak szeretettel szolgáltam... az egyetlen asszony, akit szerettem... a szülőföld, ahová hatvan esztendőig visszatérni hiába törekedtem... Egy tél volt az életem... de nem is egy, hanem négy. Négy nagy tél.”¹¹ Mikes Kelemen iránti érdeklődése egész életét vé-

gigkísérte, *A rodostói csillagnéző* (1972), *Mikes és a szülőföld* (1976), *Így élt Mikes Kelemen* (1978) című munkáiban idézte fel kedves írójának alakját, 1974-ben az ő gondozásában jelentek meg a *Törökországi levelek*, majd 1988-ban ez és a *Mulatságos napok* című, franciából átültetett novellafüzér, 1995-ben pedig *Édes néném* címmel adott közre breviáriumot kedves írója műveiből.

Színpadi művei máskülönben is az erdélyi történelem hősi alakjait idézték fel: a *Véres farsang* Báthory Zsigmond, a *Gräfenbergi éjszakák* az ifjabb Wesselényi Miklós alakját keltette életre, a két dráma *Báthory, Wesselényi* címmel 1973-ban jelent meg. Mindkettő az erdélyi történelem drámai fordulópontjairól kívánt képet adni. Az író (maga is beszélt róla) Németh László eszmevilágának és drámai művészetének híve volt, dramaturgiája is sokban példaképét követte, a színpadon megidézett történelmi hősök és konfliktusok bemutatásában is. Hasonló érdeklődés eredményei voltak *Örvényben* (1978) és *Ünneprontók* (1982) című darabjai, *A megtévesztett* (1993) című monodramája és *A félreértés* (1980) című rádiójátéka. Ahogy Mikes Kelemennel, másik igen nagyra becsült erdélyi hősevel: Wesselényi Miklóssal is több alkalommal foglalkozott, 1971-ben adta közre *Wesselényi Miklós* című életrajzát, végül 2000-ben *Férfibú és történelmi gyász* címmel Wesselényi alakját megidéző tanulmányait. Ezekben a reformkor nagyhatású reálpolitikusára irányította a figyelmet, aki kortársaihoz képest nagyon jól látta azokat a történelmi veszélyeket, amelyekkel a két nagy etnikai tömb: a németek és az oroszok közé beszorított, emellett az ország kisebbségei által ostromolt magyarságnak meg kellene küzdenie. Az erdélyi államférfi, ahogy Veress Dániel látta, „nagy történelmi realitásérzéssel [...] elutasította az erőszakos nyelvi asszimilációt, miként az Erdély legfontosabb kérdésében, a románság helyzetének felmérésében és minősítésében elfoglalt — tételesen is megfogalmazott — álláspontja igazolja.”¹² A Wesselényi Miklós alakját felidéző tanulmányok, miként az imént mondtam, a reálpolitikus gondolkodás fontosságára hívták fel a figyelmet, ugyanilyen szándék hatotta át a Kemény Zsigmond munkásságát bemutató *Szerettem a sötétséget és a szélzúgást* (1978) című pályarajzot is. Hasonlóképpen a történelmi tudat elmélyítését szolgálták *A magyar elbeszélő költészet remekeiből* (1973), *A bölcsőbely parancsai* (1978) és *Emlékezetül hagyott írások* (1983) című szöveggyűjteményei.

A sepsiszentgyörgyi műhely gazdagságát mutatja Veress Dániel esszéíró tevékenysége, első: *Vándorúton* (1971) című kötetében olvasónapló formájában számolt be irodalmi élményeiről. Az esszéformát választotta, ebben a műfaj két létrehozója: a francia Montaigne és az angol Bacon volt a mestere — az esszé öszereinte szépirodalmi műfaj, személyes természetű alkotás. *Változatok: tabló és portré* című írásában olvashatók a következők: „Az esszének — eltérően a tanulmánytól — nem elsődleges célja és feladata adatszerű tárgyi és tartalmi ismereteket közölni. Az esszéíró az olvasó előzetes tájékozódására is számít... Van valamelyes parttalan szabálytalanság az esszében: a téma kibogozását nem adja készen. Valójában sohasem befejezett írásmű: ebben is hasonlít a szépirodalmi al-

kotáshoz. Teret ad az olvasó szubjektív érzelmeinek, vélekedéseinek, és kollektív munkára bízva »megfejtését«. És csakis az ilyen kölcsönösségen belül nyernek a könnyed és mellékesnek tűnő megjegyzések értelmet, értéket és energiát.”¹³ A két klasszikus mester útmutatása egészült ki azután a tanítással, amelyet Németh Lászlótól kapott, eszerint az esszé nem magányos kalandozás, nem elszigetelt töprengés, hanem műhely, amelyben a tágasabb közösség számára készülnek ismeretek és gondolatok. Veress Dániel műhelyében elsősorban ismeretek: az esszé műfaját ő a (legjobb értelemben használt) ismeretterjesztés eszközüének tekintette. A modern világirodalom áramlataival, mestereivel és műveivel: a modern irodalmi gondolkodás eredményeivel ismertette meg az erdélyi magyar olvasót. Eleven, ismeretekben gazdag esszéket olvasunk Martin du Gard-ról, Thomas Mannról, Musilról, Hemingwayről, Faulknerről, Steinbeckről, Mailerről, Salingeréről, Beckettről, Krležáról és a modern japán irodalomról, majd az esszéregényről, a beatnik-irodalomról, a „nouveau roman”-ról, a strukturalista elemző módszerekről, az irodalomnak, mint kommunikációs modellnek az elméletéről. Minderről világosan írt, és mindezzel kapcsolatban meglepően jól tájékozott volt.

Szó esett már arról, hogy Veress Dánielnek Németh László volt a választott mestere, mellette fedezte fel mind erősebb vonzalommal Cs. Szabó László esszéíró munkásságát, a Londonban élő íróval személyes kapcsolatba is került. Az előbbi mesterének állított emléket „*Benned róvóm erdélyi adómat*” (2001) című kötetében, ez a kiterjedt (másfél évtizeden át folytatott) igen érdekes levelezés közreadása mellett egy 1970 tavaszán Németh Lászlóval és Sütő Andrással együttes székelyföldi utazás tapasztalatait idézte fel, s ennek során felemlegette a budapesti író nevezetes 1935-ös erdélyi (romániai) élményeit is, mintegy összehasonlítva az akkori és a későbbi tapasztalatokat. Bizonyára mindkét írói példaképének: Némethnek és Cs. Szabónak volt szerepe abban, hogy mind nagyobb érdeklődéssel tanulmányozta a 16-18. századi erdélyi magyar emlékiratokat: *Vékára tett mécses* (1998) című munkájában erről a nagymúltú műfajról — Thuróczi János, Oláh Miklós, Heltai Gáspár, Bethlen Miklós és a többiek munkásságáról adott egyéni megfigyelésekben gazdag beszámolót. Valójában arra törekedett, hogy olvasója ne csak szakmai művek révén, hanem a történelmi eseményeket közletről megörökítő memoár-írók felfedezésével alkosson képet a múltról. „Ha fontosak — állapította meg — az emberiség, népek, nemzetek, államvezetők életeseményeiből kivonható törvények, lévén ezek azok, amit nagyon köznapian történelemnek nevezünk, valójában talán mégis inkább az egyes ember, az egyén élete számtalan aspektusának van igazán hiteles »történelmek«. Ráadásul ez rendelkezik — túl elvont, elméleti megfontolásokon — a közvetlen élményátadás ingerével és a közhasznúság gesztusával. Az igazán hatásos »felszívódáshoz« a múltnak úgymond életre kell kelnie, a fogalmi megértetés mellett működtetnie kell — érzelmi töltéssel — a képzeletet is. Felfogásom szerint létezik egy olyan történelmi forráscsoport, mely a múlt iránt érdeklődők szélesebb táborához hatásosabban tud szólni, mint a szorosan vett történelmi szakirodalom. Az emlékirodalom

gyűjtőfogalomba sorolható írásos termékekre gondolok, a diáriumokra, naplókra, krónikákra, kortörténetekre, önéletírásokra, emlékirásokra.”¹⁴

Bretter György

Az erdélyi magyar művelődésben, jóllehet a huszadik század elején meglehetősen élénk bölcséleti érdeklődés volt tapasztalható (például Bartók György munkásságában), a második világháború után nem voltak ennek határozottabb jelei, egyedül a marxista filozófia fejtett ki hatást, erre utalt Gaál Gábor és Csehi Gyula munkássága is. A korszak talán leginkább jelentékeny és eredeti filozófiai gondolkodója Bretter György volt, neki különben az irodalmi művekről is önálló mondanivalója volt. Pécsen született 1932. március 21-én és súlyos betegen Budapesten halt meg 1977. november 17-én. Családjával került Szatmárnémetibe, a kolozsvári Bolyai Egyetem filozófiai szakára iratkozott be. 1954–1958-ban az Igazság munkatársaként dolgozott, 1957-ben a kolozsvári egyetem marxista tanszékének oktatója lett. 1959-től a kolozsvári Zeneművészeti, illetve Képzőművészeti Főiskolán tanított filozófiát, a kolozsvári egyetem bölcsészkarán is tartott filozófiatörténeti szemináriumot. Tanulmányai és cikkei a *Korunk*, *Utunk*, *A Hét* című lapokban voltak olvashatók, különösen a *Korunk* körül kialakuló új filozófiai igényesség és gondolkodás létrehozásában volt erjesztő szerepe. Valóságos „iskola” alakult körülötte fiatal filozófusokból és esztétákból. Ennek a „Bretter-iskolának” több ismert képviselője van, így Ágoston Vilmos, Aradi József, Egyed Péter, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor és Tamás Gáspár Miklós. *Vágyak, emberek, istenek* című könyve 1970-ben, *Párbeszéd a jelennel* című munkája 1973-ban került az olvasó elé. Rájuk épült válogatott tanulmányainak Budapesten megjelentetett *Párbeszéd a vágyakkal*, illetve a Bukarestben kiadott *Itt és mást* című kötete. 1984-ben hátrahagyott tanulmányai-ból rendezték sajtó alá *A kortudat kritikája* című kötetét. Súlyos betegség végzett vele, tehetsége és szorgalma még sok szép eredményt ígért.

A filozófiát mindenekelőtt a kortudat kifejezőjének tekintette: „A filozófia: a kortudat struktúrája” — hangoztatta *Paradoxon és alkotás* című tanulmányában. Ha így van, a filozófus dolga, hogy kifejezésre juttassa ezt a kortudatot, Bretter György mindenesetre magas igényességgel, igen gazdag erudíció birtokában vállalta a feladatot. Egy korszakban, amely talán többre becsüli a filozófia történetét, mint magát a filozófiát, mert és tudott a fogalom klasszikus értelmében filozófus lenni, azaz mert és tudott gondolkodni, akár a történelmi jelenidő legfogasabb kérdéseiről és legfeszültebb ellentmondásairól. Újra tudta gondolni a kialakult fogalmakat és értékeket, meg tudta tisztítani a szavakat attól a hordaléktól és rozsdától, amelyet rájuk rakott a múló idő. A marxista bölcsélet és esztétika fogalmainak eredeti jelentését kívánta rögzíteni — ezért is szólított fel annyiszor az eredeti szövegek olvasására —, hogy azután ezeket az eredeti fogalmakat gon-

dolja tovább. Következésképp szemben állott azzal a vulgarizáló és primitív ideológiával, amely szinte általánosan érvényesült a „hivatalos” marxista gondolkodásban. Ezzel a törekvésével a Lukács György tanítványai (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Vajda Mihály) által képviselt „budapesti iskola” törekvéseiben osztozott, olyan kollégáival együtt, mint Tordai Zádor és Tóth Sándor. A filozófiát nem szövegmagyarázatnak tekintette, miként korának marxista filozófusai, hanem az önálló gondolkodás műhelyének. Imént idézett esszéjében olvasható a következő: „minden filozófia önmagában teljes filozófia: teljessége a kor teljességét fejezi ki, és sem a filozófia, sem a kor nem hibás abban, hogy adott kor — adott kor. A teljességnek nem kritériuma az adott történelmi szakasz fejlettsége: a történelem minden korban realizálja önmagát; minden kor teljes úgy, ahogy önmagát felépítette. Minden filozófia teljes úgy, ahogy adott korban a kortudat önmagát felépítette benne.”

Módszere: a fogalmak megtisztítása és továbbgondolása már készen állott, mielőtt első könyve megjelent. Filozófiai munkássága a marxista bölcsélet „reneszánszának” áramában bontakozott ki. Korai esszéiben a görög mitológia hőseit idézte fel: *Ikarosz legendája*, *Kentaurok dilemmája*, *Laokoón, a néma*, *Kronosz, a kegyetlen*, *Apollón, nimfa, szerelem* című írásaiban „bölcseleti parabolákat” alkotott. A klasszikus mítoszban rejlő emberi sorsértelmezést gondolta tovább, egy-egy mitikus történet köré fonva gondolatait. A mitológiai kiindulásnak mindazonáltal racionalista szándéka volt: Bretter György éppenséggel „demitizálni” kívánta az emberi sorshelyzeteket. Az emberi lény szociális, történelmi és ontológiai konfliktusainak racionalista szellemű megoldására törekedett. Ez a „demitizáló” hajlam erősödött meg azokban a későbbi tanulmányaiban, amelyekben az időszerű társadalmi gyakorlat filozófiai kérdéseivel vetett számot, és a dogmatizmus által kialakított válaszokat érvénytelenítve kereste az újszerű megoldásokat. Mindezekelőtt a gyakorlatot tekintette a filozófiai kérdések kiindulásának: tanulmányaiban, a konkrétizmus igényében a marxista filozófia eredeti kérdésfeltevéséhez tért vissza, maga is a gyakorlat filozófusának tekintve magát: véleményt akart mondani és állást akart foglalni a társadalmi lét és a szellemi élet dolgaiban.

Viszonylag keveset foglalkozott filozófiatörténeti problémákkal, ámbar azok a tanulmányai, amelyeket Kant, Fichte, Lenin, Althusser, Lukács György gondolkodásának szentelt — *Kant, avagy a filozófus becsülete*, *Fichte eszményi állama*, *Lenin, avagy a teljes magyarázat elve*, *A filozófiára vonatkozó kérdések filozófiája, avagy miért mondja éppen így?*, *Adalék Lukács György életművének értelmezéséhez* — maguk is a filozófiai megújulás kiváló eredményei. Elsősorban mégis azokat a problémákat kedvelte, amelyek a „köznapi gondolkodás” és a „mindennapi élet” körében várják a bölcselő értelem magyarázatát. Így gyakran a nyelv kérdésköréből indult ki (*A nyelv és az erkölcs*), irodalmi műveket elemezett (*Ádám harca Luciferrel, avagy idő és egzisztencia a Tragédiában*, *Nagy László: Asszonyfejű felleg*), a „nagyköltészet”, mint amilyen Vörösmartyé, történelemfilozófiai jelentését kutatta (*Vörösmarty utolsó versei*), irópályák menetét gondolta végig (*Apáczai-film*, *Berzsenyi*, *Sinkó Ervin, avagy a*

csodálatos illúzió története), vagy a nemzetiségi tudat szerkezetével foglalkozott. Mindig analitikus módon közeledett az irodalomhoz, mint Tordai Zádor megalapította: „Előszóval írok művekről. De azért, mert bennük és általuk szerzőjüket próbálja megérteni. És megértetni. A műből, amelyet annak alanya teremtett, megpróbálja ezt az alanyt újra felépíteni. Képzeletben teremteni írásával. Úgy is vehetjük, hogy képzeletbeli alanyként hozza létre azt a szerzőt, akiről ír. Ezt állítja elének, hogy értsük mi is úgy meg, hogy találkozzunk vele mi is úgy, mint ő. Ezzel a munkával pedig önmagát is megteremti: önmagát valósítja meg, mint alanyt. Ez írásának a számára való értelme. És valósága.”¹⁶

Az elemző vizsgálatot mindig a bölcséleti gondolkodás keretében helyezte el, s a vizsgálat során a görög mítoszok elemzésében érvényesített érvelést alkalmazta. *Temetés Zsögödön* című (a festő Nagy Imre alakját és egy kis székely falu köznapi világát felidéző esszéjében) például a paraszti világnézet mitikus gyökereire figyelmeztetett: „Mítosz születik itt, egy olyan nép körében, amelyből nagymértékben hiányzik valódi történelme reális összefüggéseinek tudata, amely nem emlékszik úgy saját múltjára, mert kiámították belőle. A madéfalvi veszedelem, Gábor Áron és még egy-két esemény, egy-két név: Tamási Áron és a festő Nagyok, és még egy-két név, és kész; valahol ez a nép nem vehetett tudomást saját magáról, nem tudja tudatosan eredetét, száz évekig üres lap a múltja. És ezért megteremti a mítoszt, múltját a szolidaritásban kozmikusra növeszti, valahol a reális és az irreális határán itt, ma, mesebeli erővel éli át azt, amiről oly keveset tud. Nincs illúzió, amely olyan reális erővel hatna, mint ez a történelmi önteremtés, az az óriási feszültség, amellyel ez a nép még saját múltját is létrehozta. Ebben van szükségük egymásra, és mindenkire: szolidaritásuk szinte emberfeletti igényné növekszik: vendégszeretetükbe, segíteni akarásukba el lehet sorvadni, szívességeikben a jóindulat már szinte öncélúvá válik.”¹⁷

A mítosz vizsgálata máskülönben is érdeklődésének középpontjában állott, nemcsak az antik mítoszokat elemző tanulmányai mutatták ezt, hanem például *Mítosz? Filozófia?* című esszéje (és más hasonló írásai) is, ebben a következők olvashatók: „A mítosz az egyetemesség emberi formája: a világ és az emberi sors találkozója a mítosz; maga az emberi sorssá zsugorított végtelen. Az emborsorssá lett végtelen erkölcsi formában az ember belső tulajdonává válik; s azután ráárad a világra, erkölcsivé teszi a végtelent. A mítosz az egyetemesség emberi formája: a megsejtett egyetemesség erkölcsi vízióra ébred, a világ önmagával találkozik, és érezni kezdi önmagát. A mítosz az egyetemesség emberi formája: a mítoszban a világ anyává változik, a dolgok és emberek élő és vergődő és pusztuló teremtőjévé lesz”, majd ezt még a következőkkel egészítette ki: „Minden nagy emberi mítoszban történelmileg változó formában és történelmileg meghatározott alakzatokban az ősdilemma fogalmazódik újra: képes-e ez a nem, az emberi nem, befutni a maga útját, képes-e megvalósítani a benne rejlő lehetőségeket? A mítosz mint struktúra az emberi nem történelmileg feltételezett lehetőségeinek a modellje; a konkrét tör-

ténelmi helyzet, a konkrét történelmi perspektíva az a forma, amely elsődleges tartalomként az emberré válás aktuális fordulatait rögzíti.”¹⁸

Minden gondolata egy korszerű humanizmus elméletébe torkollott, ennek a humanizmusnak a feltételein és történelmi esélyein töprengett. Ezáltal is vállalta a »gyakorlat filozófusának« nem könnyű szerepét, olyan szerepet, amelynek első megalapozói között Apáczai Csere Jánost tartotta számon. Igazi filozófus volt, habár testes bölceleti traktátusok fölött nem olvasható a neve. Esszéikben fejezte ki gondolatait, filozófiáját, önmagát. Eltöprengett egy antik mítosz, egy filozófiai mű, egy romániai magyar regény, akár egy „hely- és időhatározó” felett, és az esszéíró hagyományos szabadságával fejtette ki gondolatmenetét. Filozófiai esszéket írt, mégha olykor irodalombírálatnak vagy irodalomtörténeti tanulmánynak álcázta is őket. Szeretett vitába szállni elfogadott tételekkel, meghajolni azonban csak az érvelés logikája előtt tudott. A humanisták ősi és fogyatkozó családjának volt leszármazottja: a „hogyan gondolkozunk?” kérdése mellett a „hogyan élünk” kérdésére is választ keresett: a „vágynak” mellett a valósággal is szüntelen párbeszédet folytatott.

Tanítványa, Egyed Péter helyesen mutatott rá az *Itt és mást* című gyűjteményes kötet bevezetőjében arra, hogy Bretter, a filozófus, az esszéíró mindenekelőtt a humanista gondolkodás és magatartás korunkbeli (szélsőjobb- és szélsőbaloldali) kihívásaival vetett számot. „Bretter — olvasom — vállalta a humanizmus kihívását. Három tanulmánya utal címével is a humanizmusra, és e tanulmányok közös módszertani kiindulópontja az a kérdés, hogy »a humanizmus pusztán ideológia-e, amelynek lényege a kor gazdasági viszonyainak az ember tudatában történő ilyen vagy olyan kivetülése, avagy van-e egy tényleges humanizmus, egy olyan sajátossága a társadalomnak, amely a humanizmus kategóriájában tükröződik.«”¹⁹ A humanizmus fogalma valóban Bretter György gondolkodásának középpontjában állott, ennek következtében talált (több fiatalabb marxista gondolkodóval együtt) a fiatal Marx eszméire, és ez fordította szembe korának hivatalos marxista ideológiájával. A bécsi filozófiatörténetíró Hanák Tibor valószínűleg helyesen állapította meg: „Nem mondta ki, hogy a marxista elméletben is csalódott, de egész szemléletében volt valami az ébredés keserűségéből és az óvatosságból. Azt a jellegzetes folyamatot is meg lehetett figyelni nála, mely számos különböző alkatú marxista filozófust (pl. R. Garaudy, L. Kolakowski, I. Sviták) eltávolított a rációba vetett hittől és a »diszkurzív intellektustól«. Ez a távolodás egyeseknél az irracionálizmushoz, intuícióhoz, az élményfilozófiához, Nietzschehez és Bergsonhoz való közeledést jelentett, Bretternél inkább csak a konkrétizmus igényét, bár ahogyan a fogalmi gondolkodást bírálta, csaknem egybehangzik Nietzsche fejtegetéseivel. Épp mert szükségesnek érezte védeni a konkrétumot az elmélet elnyelő általánosításával szemben, az esszé félkész állapotát találta a leginkább életközelinek.”²⁰ Valóban, Bretter György a filozófiai (és irodalmi) esszének volt a mestere és ebben az utána következő nemzedék számára ösztönző példát adott.

Jegyzetek

1. A jelen idő nyomában. Bukarest, 1976. 166.
 2. Vágyak, emberek, istenek. Bukarest, 1970. 230.
 3. Találkozások. Kolozsvár, 1976. 48.
 4. *Alapozás*. Tanulmányok, esszék. Bukarest, 1970. 5.
 5. *Líra és novella. A sólyom-elmélettől a Tamási-modellig*. Bukarest, 1981. 119.
 6. *Itt valami más van. Erdélyi krónika. 1911–1959*. Budapest, 1992. 7.
 7. Kántor Lajos munkásságáról: Kiemelés tőlem. *Emlékkönyv Kántor Lajos hetvenedik születésnapjára*. Kolozsvár, 2007. Főként Csapody Miklós tanulmánya.
 8. Életéről és munkásságáról: *A hajnal frissessége. Esszék, tanulmányok, versek Láng Gusztáv tiszteletére*. Szombathely, 2006.
 9. *Kivándorló irodalom*. Kolozsvár, 1998. 11-12.
 10. Látványok és szövegek. Miskolc, 2006. 301.
 11. Mikes: Négy tél. Bukarest, 1969. 104.
 12. Férfibú és történelem. Csíkszereda, 2000. 146.
 13. Vándorúton. Bukarest, 1971. 30.
 14. Idő, történetírás, emlékezés. In: Vékára tett mécses. Csíkszereda, 1998. 17.
 15. Vágyak, emberek, istenek. Bukarest, 1970. 233.
 16. Bretter György mint képzeletbeli alany. Bevezető a *Párbeszéd a vágyakkal* című kötethez. Budapest, 1979. 11.
 17. Itt és mást. Bukarest, 1979. 95.
 18. U. o. 180-181.
 19. A demokratikus mondat szerelmese. In: Bretter György: *Itt és mást*, 8. A három tanulmány: Személyiség és humanizmus, Humanizmus és struktúra, Gondolatok a humanizmusról. Az idézet a harmadik tanulmányból való. In: *Párbeszéd a jelennel*. Bukarest, 1973. 94.
 20. Az elmaradt reneszánsz. A marxista filozófia Magyarországon. München, 1979. 404.
-
-

Bertha Zoltán

Istenélmény a kortárs erdélyi lírában

„A mítosz olyan történet, melyet az embernek önmagáról és a világról való tájékozódása végett beszélnek el amolyan magasabb rendű igazságként”; a mítoszok „az emlékezés alakzatai”, s „a kulturális emlékezésben van valami szent” — állítja a teoretikus Jan Assmann. „A mítosz mindig vallás is”, a „mítoszok beszédessé teszik a vallásos érzést, s a teljes teremtést adják szótárául”, mert „a mítosz a teljesség iskolája” — szögezi le Németh László. Az ember vallási viselkedése pedig — Mircea Eliade szerint — „hozzájárul ahhoz, hogy megőrződjék a világ szentsége”.

Erdélynek a magyar lélekben és a magyar kultúrhistóriában különleges mítosza van — mert maga is mítoszteremtő vidék, talán ezer évek óta hagyományozódó ősvallási, mitologikus tudás és hit őrzője és élő örököse, olyan természeti és szellemi tájék, ahol az archaikus népi kultúra és a kálváriás sorstörténelmi tapasztalat valóban a világ szentségét átmenteni kívánó szakrális erkölcsiségre tanít vagy predesztinál. Kereszténység előtti hiedelmek és szokások, nyírfaágas csíksomlyói csángó napköszöntések és Boldogasszony-imádások (maga a mára a nemzeti összetartozás legfőbb Kárpát-hazai zárandok- és kegyhelyévé jelképesedett Csíksomlyó), mélyen átélt keresztény rítusok és szertartások ősiséggel szerkesztett hitformái, majd a protestáns bibliკusság meggyökerező újításai és tradíciói, a Szentírást fordító Károli Gáspár szülőföldjének vagy a zsoltáros Szenczi Molnár Albertet pihentető Házsongárdnak (vagy magának az egész protestáns erdélyi fejedelemség példaidejének) a szimbolikus üzenetei: ez mind-mind egyszerre és együtt, összeszővődve és egymást erősítve tükrözi egy nemzeti sorsközösség, egy tág értelmű erdélyi régió spirituális minőségét és teremtő igazságabszolútumok fényétől megnemesedett arculatát. Ez a krisztusi remény-perspektíva jelentette a legfőbb transzcendens támaszt és fogódzót akkor is, amikor a szégyenteljes trianoni országdarabolás után az elszakított erdélyi magyarság új — kisebbségi — életkezdemésre szerveződött, s amikor így vallásos magatartását katartikus hatotta át veszélybe került önazonosságának emelkedett, átszellemült védelme; a múltból fakadó nyelvi, kulturális, hitbéli identitás, szellemi és tárgyi hagyomány- és értékvilág ragaszkodó féltése. Egy pusztulásnak kitett népcsoport végzete a benne megtestesülő életszentség sorvadása is egyben, az egyetemes humánus sérelme. A nemzeti megmaradás erőszakos ellehetetlenítése, az egyetemes nemzeti-vallásos megtartó erő meggyengítése tehát több is, mint egyszerű, pusztán nemzeti sorskérdés: az egyetemes emberség, az isteni teremtésrend meggyalázása, a teremtett szellemi univerzum gazdagságának semmibevétele. Ahogy
